

Kiss Ágnes¹

Mindennapi értékvilág az államszocializmusban. A lopás és a lopással kapcsolatos önfeloldozási mechanizmusok

Kivonat

Az államszocializmus alatti mindennapok értékvilágát egy sor antagonista kettősség jellemezte. Miként lehetett egy következetes értékvilágot, magatartásrendszert és gondolatrendszert kialakítani, fenntartani ilyen körülmények között? A vizsgálat fókuszában a lopás áll, ami erkölcsi szempontból kétségtelenül aggályos cselekedet, ugyanakkor köztudott módon nagyon elharapódzott az államszocializmus idején. A lopás példáján keresztül amellet érvelek, hogy az értékek gyakorlati koherenciáját – egyebek mellett – a szelektív morális elszakadás pszichoszociális mechanizmusai biztosították. Azt is felvázolom, hogy az önfeloldozás a releváns intézményesülési és szocializációs folyamatok együttes sodrásában miként vezetett a lopás társadalmi beágyazódásához.

Kulcsszavak: lopás, államszocializmus, erkölcsi elszakadás, önfeloldozás, Kelet-Európa, Románia

Abstract. Everyday value system under state socialism. Theft and self-exoneration through selective moral disengagement

Everyday life under state socialism was characterized by a series of antagonistic values. How was it possible to maintain a coherent, consistent value system, behavior and mentality under such circumstances? The present analysis is focused on the theft of state property, which is undeniably a reprehensible moral issue, still it was a widespread practice. Through the example of theft, I argue that practical coherence of the value system was maintained – among others – by the psychosocial mechanisms of selective moral disengagement. I also sketch the related processes of institutionalization and socialization through which theft became a socially embedded practice.

Keywords: theft, state socialism, moral disengagement, self-exoneration, Eastern Europe, Romania

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Kiss Ágnes (2021). Mindennapi értékvilág az államszocializmusban. A lopás és a lopással kapcsolatos önfeloldozási mechanizmusok. *Erdélyi Társadalom*, 19(1), 39–55. <https://doi.org/10.17177/77171.255>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

¹ Politológus, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ISPMN) munkatársa.
E-mail: kissagi79@yahoo.com.

I. BEVEZETŐ

Az államszocialista rendszerek működésének egyik fontos jellemzője, hogy a mindennapi életet egy sor antagonista kettősség jellemezte. A „mi” és „ők” szembeállítás, akárcsak a magán-„én” és a nyilvános „én”, a magánszféra és a nyilvánosság viselkedési mintái, a magánéletben érvényesítendő erkölcsi köteleességek, illetve az állammal és állami tulajdonnal kapcsolatos erkölcsi normák, a „ránk érvényes” szabályok és a „rájuk érvényes” szabályok egy sor ellentétes értéket testesítettek meg. Az emberek egy dolgot mondtak a nyilvánosság előtt, és mást a családban, baráti körben: kint dicsérték, otthon pedig kritizálták a rendszert. Hazudni, lopni, csalni a családban osztott értékek szerint egyértelműen tilos, ugyanakkor az emberek rutinszerűen hazudtak az államnak, dézsmálták a közöst és az állami tulajdont. Ebben a tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy miként lehetett egy következetes értékvilágot, magatartásrendszert és gondolatrendszert kialakítani, fenntartani ilyen körülmények között.

Van elemző, aki azt állítja, hogy ez voltaképpen nem sikerült, de nem is volt cél egy egységes, konfliktusmentes értékvilág kialakítása. Katherine Verdery szerint a széthúzó, kettős erkölcsi szemlélet és életmód egy megosztott, bipoláris identitást eredményezett (Verdery, 1996: 92–97). Az államszocialista alattvalók identifikációjában az ellentét konstitutív erővel bírt: az ellenségnek tekintett hatalommal *szemben* fogalmazták meg és értelmezték önmagukat, értékeiket, cselekedeteiket. A kommunista dogmatika ellentétpárokra épült – szocializmus vs. kapitalizmus, proletárok vs. kulákok, párttagok vs. a hatalom ellenségei, „jó” vs. „rossz” –, és ezt a morális elemekkel összefonódó dichotomizálást vette át, ám a mindennapi életben ellentétes előjellel alkalmazta a rendszer működésében csalódott népesség. Ebben a megfordított értékrendszerben az ellenállás volt a jó, a rendszer, a hivatalos szféra, „ők” a rossz. Az ember „valódi” önmaga a magánszférába szorult. Értékrendszere a nyilvános, hivatalos önmagához viszonyítva, illetve az állammal mint ellenséggel együtt értelmezve volt koherens és értelmes. Mivel a „valódi én” a nyilvános énnel szemben termelődött ki, ezért nem is fogalmazódott meg célként a konfliktusok feloldása. Egyébként pontosan ehhez a megosztottsághoz szokott lelki alkat, megosztott identitás volt fogékony a rendszerváltás után (is) jelentkező nacionalista diskurzusra. A kommunista hatalom képében megszűnő ellenséget új ellenséggel pótolta, jelesül más etnikai csoportokkal, állítja Verdery (1996: 83–103).

A szigorúan polarizált és egymásról elzárt értékrendek magyarázatával szemben más elemzők inkább az egyeztetési kísérleteket vizsgálták. Így Alena Ledeneva sem a leválasztást, hanem az átjárást hangsúlyozza, és a mesteri ide-oda navigálást a társadalmi szférák és a velük társított értékek között (Ledeneva, 1998; Ledeneva 2006: 14–16). Szerinte az emberek azokból az értékekből, formális vagy informális normákból töltekeztek, amelyek az adott helyzetben jobban hasznosíthatóak voltak számukra, és a formális és informális kötelezettségeket egyaránt pragmatikusan alakították (Ledeneva 2006: 16). A nyilvános és a magánszféra értékeinek az egymásba olvadását, a szabályok testreszabását Ledeneva a szovjet *blat*rendszer működésén demonstrálta. A *blat* sokfajta informális gyakorlatnak a gyűjtőneve, amelyek „a kölcsönös szívességek rendszerét” alkották. Az emberek a *blat* kapcsolatok révén intézték el az ügyes-bajos

dolgaikat, tettek szert különféle javakra és fértek hozzá szolgáltatásokhoz.² Ugyanez a jelenség markánsan jelen volt az intézményvezetési szokásokban is. Ezeket a gyakorlatokat, közöttük jó pár kétségtelenül korrupt tevékenységgel, a szociabilitással asszociált szívességként értelmezték, és a barátság vagy barátságosság, a megértés, segítségnyújtás, együttműködés erkölcsi normáinak rendelték alá. De az, hogy ki, kinek, milyen feltételek mellett nyújtott szívességet, és ezért mit várhatott cserébe, helyzetfüggő volt, pragmatikus szempontok határozták meg (Ledeneva, 1998: 139–174).

Szintén egy képlékeny, szabadon kezelhető normarendszerről, de a magánszféra és közélet másfajta egyeztetési módjairól számol be D. Lőrincz József. A romániai magyar kulturális gyakorlatokat tanulmányozva, arra a jelenségre hívta fel a figyelmet, amikor az egyeztetés az „ambivalens diskurzus” gyakorlatán keresztül valósult meg (D. Lőrincz, 2004: 67–90). Ez egy olyan közlésmód, amely egyaránt vállalható volt a nyilvánosságban és a magánéletben, egy időben megfelelt a hivatalos normáknak és a magánéleti normáknak is. Ilyenek voltak az áthallásos alkotások, amelyek különféle technikákkal kijátszották az éppen érvényes cenzúranormákat, a publikum részéről pedig a sorok közötti olvasás, a kódolt szövegek megfejtésének a gyakorlata. Az alkotás megfelelt ugyan a hivatalos normáknak, de olyan részleteket tartalmazott, amely rendszerellenes tartalomként is értelmezhetőek voltak. A dekódolás, az alternatív értelmezőkürkészése, a hatalom háta mögötti összekacsintás a szerzővel vagy a publikum többi tagjával ellenállásként tételeződött a résztvevőkben. A kettős beszéd révén az egyén mindenkinek, a császárnak és az istennek is megadta azt, ami jár, és egy olyan önképet, személyiséget dolgozott ki, amely kinyilvánítható volt mind a hivatalos, mind a magánéleti interakciók során. „Így alakul ki egy olyan személyiség, amely a hétköznapi élet szempontjából *mind morálisan, mind pragmatikusan* egységes, elfogadható és van értelme. Az egység úgy jön létre, hogy a magán és a közélet szféráját valamilyen formában folyamatosan egyezteti – és nem szétválasztja!” összegzi Lőrincz a Verdery felfogásával szemben megfogalmazott álláspontját (D. Lőrincz, 2004: 87).

A jelen tanulmány egy kiegészítő magyarázatot nyújt a koherens értékvilág fenntartása érdekében tett próbálkozások témájához. Az önfeloldozás jelenségkörére, az önkimagyarázás különféle technikáira összpontosít, amelyek – bár első látásra a helyzet éppen az ellenkezőjét sugallja – szintén a koherens értékrendszer és gondolkodásvilág fenntartását szolgálták. A vizsgálat fókuszában a lopás áll, ami egyrészt egy kétségtelenül aggályos cselekedet, másrészt köztudott módon nagyon elharapódzott az államszocializmus idején. A tanulmányban kifejtett magyarázat dióhéjban a következőképpen szól: a „Ne lopj!” erkölcsi parancs univerzálisan érvényes volt, de bizonyos feltételek mellett elfogadták a parancs hatályának felfüggesztését, azaz elfogadták a lopást. A legitim vétkezés feltételeit és a büntudat elkerülését seregnyi önkimagyarázó, önfeloldozó érv támasztotta alá, amelyek igen elterjedtek voltak a népesség körében, és hathatósan hozzájárultak a lopás társadalmi beágyazódásához.

Ezeknek az önigazoló gondolatoknak az azonosításához és értelmezéséhez Albert Bandura szelektív erkölcsi elszakadás (*selective moral disengagement*) elméletét hívom segítségül, amely az erkölcsi normák megsértését és az önfeloldozás pszichoszociális mechanizmusainak a kapcsolatrendszerét taglalja (Bandura, 2016). Egy ilyen jellegű vizsgálathoz természetesen elengedhetet-

2 Romániában ez a jelenség a *pilă* (közbenjárás, összeköttetés, protekció) néven ismert.

len tudnunk, hogy mit gondoltak maguk az elkövetők a lopásról, milyen magyarázatokat fűztek a tetteikhez. Forrásként tehát olyan elemzéseket használok, amelyek a romániai mindennapokat és kifejezetten a lopással kapcsolatos gondolatokat, értékítéleteket dokumentálták, mégpedig úgy, hogy a társadalmi jelenségek „sűrű leírását” célozták meg, és a módszeren szellemében gazdagon idéznek a forrásaikból, jelesül az interjúkból, memoárokból. Ezeket a személyes megélést tanúsító idézeteket, első kézből származó beszámolókat vettem újra vizsgálat alá a szelektív erkölcsi elszakadás elméletének szempontrendszerére alapján. A dolgozat a koherens értékrend megvalósítása érdekében tett igyekezet egyik módjával – a szelektív erkölcsi elszakadás révén létrejött koherenciával – foglalkozik, és nem célja a lopás kérdéskörének az átfogó vizsgálata. Ezért nem készítettem saját interjúkat, hanem a dolgozat szűk kutatási fókuszának éppen megfelelő, mások által gyűjtött forrásokat használtam fel, és ezért nem ismertetem a lopás ágas-bogas szakirodalmát sem.

Szerkezeti szempontból a jelen tanulmány a következőképpen fest. A következő, azaz a második fejezetben ismertetem Bandura elméletét, a harmadik fejezetben röviden bemutatom a felhasznált forrásokat, majd a negyedikben leírom, hogy miként érvényesültek a különféle önfeloldozási mechanizmusok az állam kárára elkövetett lopással kapcsolatban. Az ötödik fejezetben felvázolom, hogy a kimagyarázásra épülő racionalizáció, az intézményesülés és a szocializáció együttes hatásaként miként vált a lopás társadalmilag beágyazott cselekedetté. A következtetéseket és kiegészítő megjegyzéseket a tanulmány zárófejezetébe, a hatodik fejezetbe foglaltam bele.

2. A SZELEKTÍV ERKÖLCSI ELSZAKADÁS ELMÉLETE

Bandura évtizedekig tartó kutatása arra irányult, hogy megértse, miként élnek nyugodt lélekkel a világukat azok, akik kegyetlen vagy embertársaikra nézve más módon egyértelműen ártalmas cselekedetekben vesznek részt (Bandura, 2016). Számos iparág és intézmény – köztük a fegyvergyártás, a dohányipar, a korporatista világ, a szórakoztatóipar, környezetvédelem, halálbüntetés, terrorizmus és kontraterrorizmus – működésének a vizsgálata folyamán arra jutott, hogy ebben kulcsfontosságú szerepet játszik a belső kontroll, azaz a büntudatra alapozott önkontroll kikapcsolása.³ Ez úgy valósul meg, hogy különféle gondolkodási sémákat alkalmazva az egyén meggyőzi magát, hogy adott helyzetre (innen a „szelektív” az elnevezésben) nem vonatkoznak bizonyos erkölcsi normák. A kimagyarázás folytán az önbírálat, büntudat mozgatórugói kikapcsolnak, és az érintett személynek nem lesz lelkiismeret-furdalása az erkölcsileg kifogásolható cselekedet miatt, nem fogalmazódnak meg benne önkritikus gondolatok, nem érzi a jóvátétel kényszerét.

Az erkölcsi parancsok teljesítése elől való kitérés alapját egy újraértelmezési folyamat képezi, amelynek eredményeként a destruktív viselkedés morálisan elfogadhatóvá válik. Az újraértelmezés, az erkölcsi elszakadás nem változtat a morális standardon, hangsúlyozza Bandura, hanem

3 A viselkedést a legális, a szociális és a belső kontroll, illetve az ezeken a területeken várható szankciók irányítják (Bandura, 2016: 4).

egy eszközt nyújt a szabályszegőknek ahhoz, hogy megkerüljék az erkölcsi normákat: az elvárások, az önnön felelősség és az ártalmas viselkedés szétkapcsolatát (Bandura, 2016: 3).

Bandura összesen nyolc olyan mechanizmust azonosított, amely révén az emberek az erkölcsi kontrollt adott helyzetre vonatkoztatva felfüggesztik (Bandura, 2016: 2–3, 48–103). Ezek a következők: erkölcsi igazolás, eufemisztikus címkézés, előnyös összehasonlítás, a felelősség hátrítása, a felelősség megosztása, következmények torzítása, áldozathibáztatás vagy a körülmények hibáztatása és végül az áldozat dehumanizálása. Az önfeloldozás különféle mezőkben valószínűleg meg, és a felsorolás rendjében is követhető, hogy magának a tettnek, az ágensnek (az elkövetőnek), a hatásnak vagy az áldozatnak az átértelmezésére épülnek.

Az első és legfontosabb önfeloldozási mechanizmus a tett erkölcsi igazolása. Ebben a keretben az amúgy kétséges cselekedet nemes célok szolgálatában tűnik fel, és így nemcsak elfogadhatóként, hanem tiszteletreméltóként jelenik meg. Így nyer pozitív előjelet például a gyilkosság, az erőszak és más atrocitások a nemzetbiztonság, szabadság vagy önvédelem kontextusában. Ez a mechanizmus nemcsak felfüggeszti a „Ne ölj!” vagy az emberi élet tiszteletére vonatkozó erkölcsi parancsok teljesítését, nemcsak kikapcsolja a büntudatot, hanem új erkölcsi parancsot léptet működésbe, ami legitimálja a tettet: „Védekezz!” Mivel ilyen kettős funkcióval bír, az önkimagyarázás ezen lépése nagyon erőteljesen támogatja az ártalmas cselekedeteket (Bandura, 2016: 58). A tettet nemcsak erkölcsi alapon, hanem hasznosnak, jótékonynak gondolt társadalmi és gazdasági princípiumokkal is szokás igazolni.

Gyakori az is, hogy a tettet átcímkézik, és valami semleges, finomkodó vagy passzív elnevezést használnak a konkrét megnevezése helyett. A katona nem „megöli” az ellenséget, hanem „megtisztítja a területet”, „megsemmisíti a célpontot”. Erre a jelenségre egyébként Makovicky és Henig is felhívta a figyelmet az informális gyakorlatok szokványos, mindennapi megnevezéseit tanulmányozva (Makovicky & Henig, 2018). A megnevezések egyik jellemzője a „megtévesztés esztétikája”, amelynek célja a figyelemelterelés vagy a bagatellizálás a megkérdőjelezhető viselkedés erkölcsileg elfogadható terminusokba való csomagolása révén (Makovicky & Henig, 2018: 126). Például így oldódik fel és nyer pozitív felhangokat a korrupció a „kapcsolat”, „figyelmesség”, „boríték”, „hála”, „szívesség” stb. terminusok közegeiben.

Bandura elméletére visszatérve, az erkölcsi igazolás és eufemisztikus megnevezés mellett a cselekedet átértelmezésének a harmadik lehetséges módja az előnyös összehasonlítás. A vétség kisebbitését, jelentéktelenné tételét szolgálja a tett súlyosabb szabályszegésekhez való viszonyítása, múltbéli tettekkel vagy jövőbeli forgatókönyvek feltételezett eredményeivel történő összevetése. Így lép működésbe a „sokkal rosszabb lenne, ha...” bármire alkalmazható formula, vagy, hogy konkrétabb példát említsünk, „a mostani erőszak ennél sokkal több emberi szenvedést előz meg”. A „kisebbik rossz választása” már megfontolt, egyenesen nemes tettnek tűnik.

Az ágens (elkövető) mezőben a számonkérés kivédése a felelősség áthárításával vagy a felelősség megosztásával történik. Tipikus kijelentés az első önfelmentési módozatra a „parancsra tettem”, amelyre szörnyűséges példát a genocídiumokban való részvétel szolgál. A második esetre a „mindenki ezt teszi” kijelentés számít tipikusnak, amely gyakran hallható enyhébb szabálysértések esetén. Ugyancsak a felelősség megosztását szolgálja a csoportos döntéshozatal, a kollektív cselekedet, a munka önmagában ártalmatlannak tűnő részfeladatokra osztása (például a halálos ítélet végrehajtása esetén valakinek annyi a feladata, hogy rögzíti az elítélt lábát), ami lehetőséget ad az „apró csavar a nagy gépezetben”-szerű mentegetőzésre is. Ezek vagy az

anonimitásra, vagy az enyhített társadalmi szankció vélelmére alapoznak, ami a maga során viszont arra a kalkulusra épít, hogy az egyén hozzájárulása önmagában véve ártalmatlan, azonosíthatatlan vagy pedig eltöri a csoportosan elkövetett tevékenység hatását tekintve.

A hatások szintjén a tett következményeinek a minimalizálásával, torzításával vagy megkérdőjelezésével játszható ki a számonkérés, illetve olyan igyekezetekkel, amelyek a félrenézést, a következményekkel való szembenézés elkerülését szolgálják. Ha nincs felmutatható kár, akkor a helyzetnek nincs is erkölcsi vonzata – áll e gondolkodás mögött. A halálos katonai csapás eredményétől való fizikai és lelki elhatárolódást kiváló módon szolgálja például a drónháború. A dohányzással vagy a globális felmelegedéssel kapcsolatos „viták”, a kutatási eredmények módszertani szétcincálása, megkérdőjelezése pedig az információs zűrzavar fenntartását, ezzel pedig a számonkérhetőség kikerülését célozza, amit a gyártók, forgalmazók és fogyasztók vállvetve támogatnak.

Az erkölcsi elszakadás gyakorlatainak utolsó csoportja az ártalmas cselekedet áldozatainak a mezőjében valósul meg. Ha érző emberként tekintünk a másik személyre, menten aktiválódik az empátia és együttérzés, ami megakadályozza, hogy szenvedést okozzunk neki. Ebben az esetben a belső önkontroll az áldozat dehumanizálásával vagy hibáztatásával kapcsolható ki. Az „állatok”, „sátánfajzatok” elleni cselekedet könnyebben megvalósítható bűntudat nélkül, mint érző emberek ellen, az áldozat hibáztatásával együtt pedig erkölcsileg igazolhatóvá is válik a tett. Az áldozat hibájaként vagy provokációjaként beállítani a helyzetet annak a gondolatnak ágyaz meg, hogy maga az áldozat a felelős az eseményekért, az elkövető pedig az áldozat, és ebben a perspektívában a „védekezés”, „megtorlás”, „helyretétel” jogos, sőt kívánatos cselekedet. Ezek az önfelmentő érvek nemcsak a kirekesztő vagy megsemmisítő társadalmi eljárások és politikák kapcsán mutatkoznak meg, hanem a gazdasági életben is. A címkére ugye rá van írva, hogy mit tartalmaz a termék, és ha a fogyasztó úgy döntött, hogy él vele, hát az ő hibája, ha megbetegszik.

Bár Bandura esettanulmányai erkölcsi szempontból nagy horderejű cselekedetekről, szó szerint élet-halál kérdésekről szólnak, azt állítja, hogy ezek az önfeloldozási mechanizmusok a hétköznapi emberek életében, mindennapi helyzetekben is gyakran megmutatkoznak (Bandura, 2016: 1). Egy gondolatkísérletben gyorsan le is tesztelhetjük egy banálisnak tűnő helyzeten. Az irodaszerek (papír, írószer, ragasztószalag) hazahordása vagy magáncélú használata szerte a világon elterjedt gyakorlat, de ha a „munkahelyi lopás” keretében beszélünk róla, egyből beindul a hártómechanizmus, és felcsendülnek az ismerős mondatok: „ez nekem tulajdonképpen jár, mert otthonról is dolgozom, túlórázom, stb.” (erkölcsi igazolás), „kölcsonveszem”, „járulékos veszteség...” (eufemizmus), „bagatell, nem öltem meg senkit” (kedvező összehasonlítás), „mindenki ezt csinálja” (felelősség szétosztása), „apróság” (a következmények minimalizálása), „van itt elég, nekem meg nincs (időm, pénzem stb.)” (a munkaadó, az áldozat hibáztatása). Tudományos elemzési igénnyel is tanulmányozzák már a munkahelyi lopás, adócsalás, megvesztegetés, nepotizmus, zaklatás, hibák leplezése és más szervezeti korrupciós gyakorlatok pszichoszociális mechanizmusait, köztük az önfeloldozás szerepét (Ashforth & Anans 2003; Harris & He, 2019).

3. FORRÁSOK

Akik megélték, azok számára az elmondottak alapján valószínűleg körvonalazódott már eddig, hogy milyen meglepően pontosan illeszkednek a fenti sémákba az államszocialista időszak lopásaival kapcsolatos érvek is. Bár nagyon elterjedt volt, és a szakirodalom is hangsúlyosan foglalkozott a lopás okaival, mennyiségével és következményeivel, az elkövetők gondolatairól, gondolatmenetéről meglepően kevés közvetlen információ áll a kutatók rendelkezésére. Az elemzésekben az okok között rendszerint a hiány, a központosított gazdasági rendszer és az elosztás problémáit emelik ki, hatását tekintve pedig egy kettősségre hívják fel a figyelmet: miközben a lopás és más informális ügykódések aláaknázták a rendszer működését, segítették is az emberek túlélését, és meghosszabbították a rendszer fennállását (Ledeneva, 2018: 41). Ám az, hogy konkrétan miként értelmezték maguk az érintettek a tetteiket (a lopást, megvesztegetést, nepotizmust, favoritizmust, kettős beszédet stb.), mit gondoltak önmagukról és másokról, akik erkölcsi szempontból kétséges ügyekbe bonyolódtak, miként szembesültek az antagonistákkal, rendszerint nem derül ki az elemzésekből.

Az egyik alapkérdés, amelyet a következőkben felhasználok a szelektív morális elszakadási mechanizmusok illusztrálására Gagyi József *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom* című könyve (Gagyi, 2018). Ebben a kutatásban központi szerepet kaptak a lopással asszociált értékek, gondolatok. Elsődleges forrásként a szerző a nyárádszentmiklósi Csíkfalva községben folytatott, több mint tíz évig tartó terepkutatás során szerzett információkat használ, és a kollektív gazdaságból való lopás kérdéskörét vizsgálja meg mélyrehatóan. Gagyi tézise az, hogy az államszocialista időszakban kialakult egy „kettős moralitás” a lopással kapcsolatban. Az állami tulajdon megdézsmálását, szemben a magántulajdonból való lopással, nem tartották bűnnek, nem tiltották, hanem megengedték, hatásában pedig nem társadalomromboló, hanem közösségépítő volt. Amint a következőkben kiderül, ezzel a tézissel nem érték maradéktalanul egyet, de az elemzés rendkívül aprólékos, az érvelést hosszas idézetek támasztják alá, ráadásul a kötet egy interjúátíratot is tartalmaz, amelyek együttesen kiváló lehetőséget biztosítanak másodlagos elemzésekre.

Azért, hogy minél átfogóbb képet kapjunk a lopással kapcsolatos önfeloldozási mechanizmusokról, Gagyi gyűjtését kiegészítettem egyrészt más, pontszerűen kiragadott adatközlésekkel a termelőszövetkezetekben zajló lopásokról, de gyári lopástörténetekkel is. Az utóbbi magyarországi és lengyelországi példákat is tartalmaz, amelyek egymás közt is meglepő hasonlóságot mutatnak, másrészt nagyon jól tükrözik a morális önfelmentési mechanizmusok univerzális mintázatait. A romániai esetek kiegészítéséhez elsősorban Gail Kligman és Verdery munkáját használtam, amely a mezőgazdaság kollektivizálásának a körülményeit vizsgálja átfogó módon (Kligman & Verdery, 2011). A magyarországi példák Gagyi kötetéből valók, míg a lengyelországiak Edita Materka elemzéséből a *kombinacja* jelenség kapcsán (Materka, 2018). A *kombinacja* ügyeskedésre, mesterkedésre utaló lengyel kifejezés, amely olyan szabályszegő cselekménysorozatot fed, amely révén javakhoz, szolgáltatásokhoz, munkához, információhoz, hatalomhoz lehetett hozzáférni. Jóval az államszocializmus előtt is gyakorolták, de ebben az időszakban a „kombinálás” egyik jeles megnyilvánulási formáját éppen az állami tulajdon megdézsmálása képezte.

4. A LOPÁS KIMAGYARÁZÁSÁNAK A REPERTOÁRJA

A Bandura által felállított sorrendet követve, kezdjük az erkölcsi igazolással, az önfeloldozási mechanizmusok alappilléreivel. Ez az a lépés, amely az ártó cselekedetet jó cselekedetté alakítja, és további önfeloldozó érveknek is megalapoz. A források azt mutatják, hogy az állami tulajdon és a köztulajdon meglopásának az erkölcsi igazolása nem is egy, hanem több értékből, elvből táplálkozott. Ezek a jogos tulajdonnal, a megállapodásban vállalt kötelezettségekkel és a családdal kapcsolatosak.

A legerterjedtebb és mondhatni legerőteljesebb gondolatmenet kiindulópontja az, hogy a magántulajdon felszámolásával, a földek, állatok, eszközök erőszakos eltulajdonításával, a terménybeszolgáltatási kötelezettségek kiszabásával, az erőforrások kisajátításával az állam megkárosította az embereket. Ráadásul az új gazdasági és társadalmi berendezkedéssel kapcsolatos ígéreteit nem váltotta valóra, nem biztosította a jólétet, és ezzel megszegte a megállapodásban vállaltakat. Ez a narratíva az államosítást „rablás”-ként jeleníti meg, az érintetteket pedig a kifosztás és megtevesztés áldozataiként (Gagy, 2018: 142; Materka, 2018: 224; Kligman & Verdery, 2011: 433, 434). Ebben a kontextusban az állami tulajdon megdézsmálása kárpótlás-ként, jóvátételként értelmeződik, ami az anyagi veszteségekért és az elszenvedett más jellegű sérelmekért, méltatlanságokért kijár az áldozatoknak. A „Ne lopj!” parancs ebben a helyzetben semlegesítődik, mert elsősorban az állam lopta meg az embereket, és nem fordítva, másrészt a kárpótlás erkölcsi normái lépnek a helyébe, ezek alapján ítélik meg a cselekedeteket. A máséból, magántulajdonból lopni továbbra is bűnnek számított, sőt a lopás általában véve kerülendő, elítélendő, de ez itt már nem lopás, ugye, hanem kárpótlás kérdése.

A lopás erkölcsi igazolásának ezt a gondolatmenetét jól példázza a következő nyárádmonti beszámoló:

„... olyan jó beszédes viszonyban voltam vele, Szentháromságon volt pap, s a tömlecezt megjárta, s kiengedték, s nyugdíjba tették, Bajkó Lászlónak hívták. S azt mondja, olyan féltréfásan, na még valahol valamit lehet csinálni melléje, amilyen fizetést adnak. S azt mondtam, hát lehet, hogy lehetne ideiglenesen, de az embert csak utoléri. Ha papíron csinálja, utoléri, ha kettészakad is. Lopni úgy lehet, hogy valami ide ki van téve, s elveszem, s később letagadom. [...] De [...] bántana a lelkiismeret, ha elvinnék öt banit, tíz banit attól a leánkától vagy öregtől, de az állam vagyonát, s a kollektív vagyonát, ha lehetne, egy órán belül a kapun belül raknék mindent, s utána nem furdalna a lelkiismeret. Akármit onnan elvinnék, semmi rossz érzésem utána nem lenne. S igen, hagyakozott a pap egy darabig, s azt mondja, tudja, annak van egy másik megnevezése, s ennek másik. Ez lopás, hogy valakit becsapjon. S ott az állam hivatalosan úgy megkárosította az embereket, valósággal kirabolta, senki nem kárpótolta az embereket, de ő magát se tudja kárpótolni másként, csak titokban, mert ha észreveszik, bezárják a tömlecebe. Ezt úgy lehet megnevezni, hogy titkos kártalanítás, ha onnan valamit elvesz, ahol magának is része van. Ez titkos kártalanítás! Tehát azt nem is lehet bűnnek számítani, azt mondja. [...] Így megmagyarázta a pap, tehát azért nem bánthat engem a lelkiismeret, ha

onnan elvettem valamit, s elveszek valamit, mert magamat próbálom kártalanítani, mert annyit úgyse lehet, nem lehet annyira, amennyire kell, de próbálja kártalanítani.” (Gagyí, 2018: 142–143)

Tehát az állam megkárosította az embert, az ember pedig kártalanítja magát, mert kártalanítania „kell” magát, bár a jóvátétel soha nem lehet teljes, az állam mindig adósa marad az embernek. A helyzet pikantériája, hogy az emlékezőnek egy pap, ráadásul egy állam által meghurcolt pap szava nyújtott pluszlegitimitást az önfeloldozáshoz.

Az erkölcsi igazolás másik pillére a munka és tulajdon népi jogfelfogására épít: aki megdolgozott érte, az jogos tulajdonos, használóvá válik, legalábbis megérdemli, hogy részesüljön a munka gyümölcséből.⁴

„Azt mondtuk, ez a miénk, ezért mi szenvedtünk, apánk dolgozott meg érte, s ezt visszük! S kész!” (Gagyí, 2018: 43)

„Amit kapáltam, az a föld a kollektív volt, de amit kapáltam, az én verejtékem után lett, nem a másé után. Az igen, hogyha mellettem maga kapálta volna, és az enyémből mentette volna vagy a magáéból. A kettő kétféle. De ez az én verejtékem után termett.” (Gagyí, 2018: 96)

A jogos tulajdonos érvelésnek közszájon forgott egy másik változata is, amiből azért már jól kihallatszik a cinizmus, mivel a hivatalos retorika elemeinek a kiforgatására alapoz. Így szól: mindent az állam birtokol, de az állam a népé, következésképpen az emberek a sajátjukból vesznek, amikor az állami vagyont lopják (Materka, 2018: 224; Gagyi idézi Dobák Judit munkáját. Gagyi, 2018: 167).

Az erkölcsi igazolás harmadik változata a családdal társított értékekre, kötelezettségekre épít. Az ember legfontosabb feladata a családjáról, gyerekeiről gondoskodni. A családról való gondoskodás elsődlegessége az állammal szemben, illetve a lopás viszonylatában egy elterjedt mondas révén is terjedt: „aki nem az államtól lop, az a családját lopja meg” (Kligman & Verdery, 2011: 433). A „rendes” falusi családdal kapcsolatos elvárás továbbá az volt, hogy önellátó, önerőből, munkával, nem vásárlással látja el magát, az állatait, a gazdaságát. A lopással tehát, rögzíti a paraszti logikát az elemző, ennek az íratlan erkölcsi parancsnak tettek eleget (Gagyí, 2018: 174–175, 213).

A „kárpótlás”, „kártalanítás” gondolatmenet az erkölcsi igazolást testesítette meg, azaz egy erkölcsi parancs beteljesítéseként tüntette fel a lopást. Másrészt maga a kifejezés a tett leplezését szolgálta. Számos más, alternatív kifejezést is használtak az érintettek, hogy a lopás erkölcsi súlyát, jelentőségét csökkentsék. „Elvettek” (*au luat*, Kligman & Verdery, 2011: 433), „hoztak”, „vittek”, „szereztek”, „kompletáltak” (azaz „kiegészítették” feltehetően a jövedelmet), „hozzányúltak” a közöshöz (Gagyí, 2018: 131, 209), a gyárból „kihoztak” dolgokat (Chelcea, 2000: 145), a lopásban való cinkosságot pedig következetesen „segítségnek” nevezték (Gagyí, 2018: 208). Ismerősen cseng továbbá ebben a kontextusban a „intéztek” kifejezés, de még a lengyel

⁴ A releváns népi joggyakorlatokat, jogfelfogást Gagyi részletesen áttekinti (Gagyí, 2018: 109–145).

„kombinálás” (*kombinacija*), ügyeskedés is, amely révén az állami vagyont „házasították” vagy „osztalékot vettek” ki (Materka, 2018: 224).

A lopás elfogadásának, társadalmi elfogadtatásának, a büntudat elkerülésének módozatai között szintén gyakori eljárás volt az előnyös összehasonlítás. Mindig akadt valaki, aki többet lopott, mohóbb volt, ezekhez képest pedig a kevesebb „eltulajdonítása” elfogadhatóként van megjelenítve, már-már mértékletességként vagy a sajnálatraméltó, hátrányos élethelyzet folyományaként. „*Így volt ez a kollektívben, aki tudta remorkával,⁵ másik autóval, másik szekérral, másik vitte szatyorban vagy egy kézikosárban, vagy ahogy tudta. Vagy egy zsákban valamennyit.*” – számol be tapasztalatáról valaki, aki „csak” egy zsákban lopott „valamennyit” (Gagy, 2018: 33). Gagy meggyőző elemzése rámutat arra, hogy ebben a mondatban tulajdonképpen a termelőszövetkezet belső hierarchiája is megjelenik. Az utánfutóval a téesz elnökére utal az adatközlő, míg autóval a téesz sofőrjei, szekérral a fogatosok, szatyorral, kézikosárral vagy zsákkal pedig a gyalogos munkások lophattak (Gagy, 2018: 87). A téma kutatói azt is megállapították, hogy a lopással kapcsolatban nem a mindennapi kis esetekről számolniuk be általában a megkérdezettek, hanem hajlamosabbak arról beszélni, amikor a vezetők „három házra valót” loptak össze a kollektív vagyonából, azokról, akik szemmel láthatóan megvagyonosodtak (Gagy, 2018: 117–118, 134). A parancsolgató és számon kérő vezetőség képmutatása, törvényszegő viselkedése, azoknak a bűnei, akiknek elvileg éppen példát kellett volna mutatniuk, megfelelő és alaposan kiaknázott összehasonlítási alap volt a munkahelyi lopás előnyösebb feltüntetésére: „A vezetőség még nagyobb zsvány, miért ne lojnak én is?” – hangzott az öngazoló kijelentés (Gagy idézi Szilágy Miklós munkáját, Gagy, 2018: 118).

A felelősség elhárításának az egyik zászlómondata: „Mindenki lop.” Ezzel a megállapítással csökkenni látszik az egyéni felelősség, széteszlik a résztvevők között, akik a kijelentés szerint nemcsak sokan vannak, hanem egyenesen a teljes populációra vonatkozik. A lopás elterjedtségét, gyakoriságát bizonyítandó „közmondásokra” is hivatkoznak az érintettek:

„Van egy közmondás, hogy: a kollektív aranybánya, s ki nem lopja, mind megbánja. S így volt! Így!!!” (Gagy, 2018: 43)

„... azt mondták, volt egy ilyen közmondás, hogy a kollektív aranybánya, s aki nem lop, az megbánja. Ilyesmi. Ha tudott, ha kellett, ha volt szüksége, ha nem, de ha hozzáférhetett, lopott. Lopott. Mert lopott.” (Gagy, 2018: 116)

Ha mindenki lop, akkor a tisztességnek, őszinteségnek megszűnik a társadalmi méltányolása, és ha a tisztesség nem segít az elismerés megszerzésében, az érvényesülésben, akkor „nem érdemes” becsületesnek lenni – folytatódik az eszmefuttatás (Gagy idézi Jávor Kata és munkatársai munkáját. Gagy, 2018: 117; Kligman & Verdery, 2011: 433).

Tehát „mindenki lop”, aki teheti, az sokat, aki nem, az csak keveset. Az előnyös összehasonlításban használatos érv a következmények minimalizálásának a kontextusában is felbukkan: a feneketlen zsáknak tekintett közösből csak keveset, elenyésző mennyiséget vettek el.

⁵ Remorka – átvétel román nyelvből, jelentése: pótkocsi, utánfutó.

„Volt egyszer úgy, hogy ástuk a cukorrépat, s volt, aki elvitt két-három répat. S Oltean, a csendőr erősen cirkált. Ez volt a hobbija, hogy leste a népeket. Én, nem úgy, hogy nagyobb mennyiségben vittem volna, hanem a répás villára két répat felszúrtam, s felraktam a vállamra. »Hát – gondoltam – két répat hazaviszünk, s a tyúkoknak ledobjuk, s ott csipkedik egész nap a tyúkok, nem megvágom, hanem csak úgy...« S ahogy jöttem haza, két répáért megszólított. Hát mérgemben bedobtam a bokorba. Gondoltam: »Legyen a magáé.« Két répáért megszólított, uram.” (Gagyi, 2018: 95)

A történetből világos, hogy többen is hazavittek pár répat – az elmesélésben ezen a ponton tehát megjelenik a felelősség megosztásának is a motívuma –, de az egy főre eső mennyiséget olyan kevésnek ítélte az adatközlő, hogy felháborítónak tartotta, hogy a rendőr megszólította érte (Gagyi, 2018: 95).

Végül, az államszocialista rendszerekben folyó lopástörténetek markáns vonása a körülmények hibáztatása: „rá voltak utalva” a lopásra, mondják az érintettek, és ismétlik több-kevesebb meggyőződéssel az elemzők (Gagyi, 2018: 34, 112–113, 135). A felsorolt konkrét okok között a szűkös jövedelem, az akadozó termelés és rossz ellátás szerepelt (Gagyi, 2018; Kligman & Verdery, 2011: 433). A „fizetéskiegészítést” és a hiánycikkek megszerzését, ami jelenthetett lopást vagy szívességi hálózatokon keresztüli hozzáférést, vagy egyszerre mindkettőt, a kényszerítő körülmények idézték elő, a szükséglet kiváltó téves állami intézkedések. Tehát a lopásért maga az állam a hibás, az állam a felelős, és nem az emberek. És itt az érvelés visszakapcsolható a lopás erkölcsi igazolásának motívumaihoz: az állam megkárosította, becsapta az embereket, de enni, építkezni, élni kellett, stb. Amint ezt Kligman és Verdery egy tágabb perspektívában is szemléli, a „rendszer kényszerített rá” vagy az „ők» tették ezt velem” jellegű kijelentések, a passzivitás, az áldozatiság olyan értelmezési keretek, amelyeket számtalan élethelyzetben alkalmaztak az államszocializmus idején, és elsődleges funkciójuk a felelősség áthárítása volt (Kligman & Verdery, 2011: 436–441).

Az áldozat mezőben, ahová a körülmények hibáztatása is tartozik Bandura tipológiája szerint, a dehumanizálás mechanizmusa is érvényesült. Pontosabban nem a dehumanizálás, hanem a dehumanizálás által megteremthető feltételek teljesültek. Az arctalan, láthatatlan, megfoghatatlan tulajdonos, az állam megkárosítása kétségtelenül kevesebb lelki munkát, bűntudatot okoz, mint egy ismerős vagy akár egy ismeretlen személy meglopása. A magántulajdon sérthetetlen, az „állam” viszont kellően elvont és absztrakt ahhoz, hogy a rovására elkövetett lopás és a kár által okozott gond ne pendítsen meg semmi együttérzést, empátiát az ember lelkében.

Látható, hogy az állam kárára elkövetett lopást az államszocialista rendszerben egy több szálon futó, részleteiben kiforrott önkimagyarázó gondolatsor támogatta. Az átértelmezés a cselekedet, az elkövető, a hatás, valamint az áldozat mezőjében is megtörtént, és az ágens mezőben zajló felelősség áthárítását leszámítva⁶ valamennyi önfeloldozási sémával éltek az érintettek.

6 Az állam hibáztatása inkább az áldozat mezőhöz köthető, mintsem az ágens mezőhöz.

5. A LOPÁS TÁRSADALMI BEÁGYAZÓDÁSA

Az egy dolog, hogy az emberek tisztázták önmagukat a lelkiismeretük előtt, de miként vált a lopás elterjedtté, magától értetődővé, beágyazottá a társadalmi gyakorlatokba? Bandura számos példája utal arra, hogy az emberek gyakran csoportosan, az intézmények pedig egymást kiegészítve és támogatva vesznek részt erkölcsileg aggályos cselekedetekben (Bandura, 2016). Futólag elméleti szempontból is érinti azt a témát, hogy a szelektív morális elszakadás nemcsak egymástól függetlenül cselekvő egyének szintjén történik, hanem nagyon gyakran kollektív morális elszakadás tanúi is lehetünk. Bandura szerint a csoportosan megélt szelektív erkölcsi elszakadás kulcsa az, hogy miközben az egyének a saját szerepük, hozzájárulásuk tisztára mosásával foglalkoznak, egymás számára is felmentést nyújtanak (Bandura, 2016: 100–101). Így a kollektív morális elszakadás nem csupán az egyéni önfeloldozások összege, hanem annál több: a csoportdinamika saját hozadéka. A csoporton belüli interakciók és koordináció az izolált, egyéni önfelmentéseknél erősebb megerősítést nyújt az ártalmas cselekedetek végrehajtásához (Bandura, 2016: 100).

Az államszocialista lopástörténetekből is világos, hogy egyrészt mindenki tudott a jelenségről és ennek elterjedtségéről (lásd „a kollektív kincsesbánya...” kezdetű rigmusra való hivatkozást), az önfelmentés érvei közzéjón forogtak, másrészt gyakran nem egyedül, mások elől titkolva, hanem együtt loptak. A gyakorlatok és kimagyarázások nem csak munkaközösségen belül terjedtek. Kétségtelen, hogy mindenkinek tudomása volt a más üzemekben, termelőszövetkezetekben zajló lopásokról is. Ez a „cserekereskedelem” velejárója is volt. Kinek mihez volt hozzáférése, azzal vett részt a cserében, szerezte meg a számára hiányzó élelmiszert, használati tárgyakat, építkezési anyagot, alkatrészt, szolgáltatást stb.

Gagyí terepkutatásának köszönhetően ritka bepillantást nyerünk a „titkos kártalanítás” érv konkrét terjedési módjára. A történet egy részét már felvillantottam a „titkos kártalanítás” mint a lopás erkölcsi igazolása bemutatásakor. Az egyik szereplő a meghurcolt pap, aki kiötölte, legalábbis közölte a „titkos kártalanítás” elvet. A másik szereplő a kutatás adatközlője, akinek a pap előadta a lopás ezen értelmezési lehetőségét. Tudjuk azt is, hogy az adatközlő villanyóra-leolvasó és pénzbeszedő volt, és huszonnégy éven keresztül a felső-nyárádmenti falvak valamennyi hálózatra kötött házában rendszeresen megfordult.⁷ Ennek fényében kell értelmeznünk tehát a következő megjegyzéseit:

„Ahol elmondtam még, mert aztán jártam szerteséjjel, s voltak ilyen-olyan beszédek, mikor visszatértem, három hónap múlva vagy később, hogy is mondta maga akkor, hogy is volt, milyen kártalanítás, utánakérdeztek, hogy tudják. Így megmagyarázta a pap, tehát azért nem bánthat engem a lelkiismeret, ha onnan elvettem valamit, s elveszek valamit, mert magamat próbálok kártala-

7 A történet Gagyi Villanyos és közössége. Villamosítás, modernizáció: egy Nyárád-menti történet kéziratosa kötetében foglaltakkal együtt válik kerekké. Ez a kötet Sztrátya Domokos, a „villanyos” élettörténetét a székelyföldi villamosítás, modernizáció keretében dolgozza fel.

nítani, mert annyit úgyse lehet, nem lehet annyira, amennyire kell, de próbálja kártalanítani.” (Gagy, 2018: 143)

Tehát a „titkos kártalanítás” elvet többeknek „elmagyarázta”, az emberek érdeklődve hallgatták, és maguk is továbbadták, megbeszélték másokkal.

A lopáshoz gyakran kisebb-nagyobb csapatba szerveződtek rokonok, ismerősök vagy munkatársak, és nem ritkán a felettesek is cinkosok voltak a lebonyolításában (Gagy, 2018: 197–215). Ezek a csoportos tettek hozzájárultak a lopás társadalmi elfogadottságához, a megkaparintott termék közös elfogyasztása – együtt lopott szőlőből készített bor melletti mulatság, zöldségért cserébe kapott pálinka felhajtása – ráadásul közösségi rituális vonásokkal is gazdagíthatta a helyzetet (Gagy, 2018: 197–215).

A lopás társadalmi beágyazódásának a megértéséhez Ashforth és Anans következtetéseiből is inspirálódhatunk, akik a korrupció szervezeti beágyazódását kutatták. Véleményük szerint a szervezeti korrupciós gyakorlatok rögzülését, normalizálódását három, egymást kölcsönösen erősítő folyamat teszi lehetővé: az intézményesülés, a racionalizáció és a szocializáció (Ashforth & Anans, 2003). Az intézményesülés folyamán rögzülnek a korrump gyakorlatok szabályai, beépülnek a szervezeti struktúrákba, folyamatokba. A racionalizáció révén önigazoló gondolatokat és értékeket kapcsolnak a cselekedetekhez. A szocializáció folyamán pedig az „újoncok” megismerkednek az informális gyakorlat szabályaival, a közeg pedig arra készíteti őket, hogy a korrump tevékenységet elfogadják, ha nem éppen kívánatosként szemlélik. Így válik a korrupció magától értetődő gyakorlattá, és ez biztosítja a hosszú távú fennmaradását.

A racionalizáció alapját pontosan azok az önfeloldozó gondolatok és mechanizmusok képezik, amelyeket Bandura elmélete is magában foglal, úgyhogy a lopás vonatkozásában itt csak a másik két folyamatot szükséges felvázolni. A lopás intézményesülése a lopás feltételeinek, szabályainak a kikristályosodásában testesült meg. Bár nem szisztematikus áttekintés tárgya, Gagyi elemzése is gyakran hangsúlyozza a lopás „íratlan szabályait”. Az alkalmas időpont, a helyszín és az eszközök kiválasztása, bennfentesek, kapcsolatok használata, a „segítség” megtérítése, a megvesztegetés értékének a felbecsülése, a nyomok eltüntetése stb. (Gagy, 2018: 98–103, 197–215) olyan ismeretek, amelyek a szabályszerűségükkel megkönnyítették a viselkedés ismétlődését, ami viszont a lopás rutinizálódásához, szokványossá válásához vezetett.⁸

Ami a szocializációt illeti, több színen is zajlott. A kollektíva termésének a megdézsmálását már a családban megtanulhatta a gyerek. Látta, hallotta a magyarázatot. Megesett, hogy a családfő biztatta a gyerekeit, hogy szedjék csak le a legszebb kukoricacsöveket, „amit amúgy is tőlük vettek el” (Kligman & Verdery, 2011: 434). A beavatás, képzés a tágabb közösségben és munkahelyen is folytatódott. Volt olyan, hogy rögtön az első napon „eligazították” a friss munkaerőt.

⁸ Ugyanígy a *blamak* is megvoltak a maga bonyolult szabályai, amelyet az érintettek nem nagyon tudtak megfogalmazni, viszont mesteri módon kalibrálták a helyzeteket, kerülték el a csapdákat és alkalmazták az éppen célravezető eljárást (Ledeneva, 1998: 139–174).

„Az iskola után az erőműben kaptam munkát, s amikor legelőször mentem dolgozni, az öreg szakí, Gyula bácsi félrehúzott, s azt mondta nagyon komolyan: Józsikám, úgy soha, de soha ne menj haza az üzemből, hogy legalább egy 6-os anyát nem viszel magaddal! Minden nap lopj valamit! Én jövőre nyugdíjba megyek, de eddig minden nap vittem haza valamit.” (Gagyí idézi R. Nagy József munkáját. Gagyi, 2018: 167)

Voltak, akik nehezebben azonosultak az átértelmezett értékekkel, őket közösségi szankciókkal, lenézéssel, kirekesztéssel kényszerítették az informális rend betartására.

„Hát van, akinek az a szeszélye, s az a szenvedélye, s az a lehetősége. A másik pedig nem tud, mert hát tudja, hogy nem az enyém, mit csináljak vele, nem nyúlhatok hozzá. S aztán az olyant sokszor lenézik s gyávának nézik, s nem tudom, minek. Olyan későre tér rea egy része. Ugyebár nem voltunk avval szokva...” (Gagyí, 2018: 115)

Ebben a kontextusban a leleményesség, ügyesség, csalafintaság felülírta a szorgalom, munka, becsületesség értékeit (Kligman & Verdery, 2011: 434). Az érintettek büszkék voltak a szerzeményeikre és a kapcsolataikra, a társadalmi tőkájukre, amelyek révén a szűkös javakhoz hozzáfértek. Tulajdonképpen nem is a birtokolt javak, hanem a megszerzés módja, az informális utak használata szolgált bizonyoságul a személy társadalmi tőkéjére és képességeire (Sampson, 1986: 59–60).

6. KÖVETKEZTETÉSEK

Az ellentétes közéleti és magánéleti értékek közepette az értékrend, gondolkodásmód és magatartás koherenciáját a mindennapi életben részben a szelektív erkölcsi önfeloldozás mechanizmusai biztosították. Az értékkonfliktus feloldása a lopás esetében úgy történt, hogy az emberek adott feltételek mellett (elnyomó politikai rendszer, állami tulajdon stb.) feloldozták magukat a lopás erkölcsi vétsége alól. Egy átfogó önkimagyarázó érvrendszert dolgoztak ki abból a célból, hogy az állam kárára elkövetett lopással kapcsolatos erkölcsi felelősségvállalás elől kitérjenek. A szakirodalomból tudjuk, hogy az értékek közötti konfliktusok feloldásának nem ez volt az egyetlen módja, mivel – amint a bevezetőben olvasható – az ambivalens diskurzuson, a kettős beszéden keresztül is megvalósulhatott a hivatalos és a magánszféra normáinak az egyeztetése, csakúgy az informális és formális kötelezettségek összemosásával, a kettő közötti navigálással is. Ezek mellett pedig voltak az életnek és a személyiségnek olyan szeletei, amelyek pontosan a dichotómiákra épültek és ezeket termelték újra, ezért az érintettek nem is érezték szükségesnek az ütközések, ellentmondások feloldását. A lopás példáján keresztül láthattuk azonban, hogy a szelektív erkölcsi önfeloldozás elméleti kerete fontos vonásait tisztázza az államszocialista mindennapi gyakorlatoknak, és hasznos analitikai eszköz az ambivalens értékek és cselekedetek viszonylatának megragadására, értelmezésére a vizsgált társadalmi és politikai rendszerben is.

Bár az állami tulajdon meglopása a széles körű társadalmi beágyazottsága miatt jellemzőnek mondható az államszocialista rendszerekre, Bandura szelektív erkölcsi feloldozás perspektívájában teljesen egyértelmű, hogy sem a munkahelyi lopás maga, sem a hozzáfűzött magyarázatok, önkimagyarázási mechanizmusok nem számítanak tipikus államszocialista jelenségnek. Sőt, még az elnyomó politikai rendszerek sajátos jellemzőjének sem. Továbbá, ha a lopás kapcsán elhangzott gondolatokat behelyezzük az önfeloldozási mechanizmusok elméleti hálójába, világosan előtűnik mentegetőzősjellegük, a cselekedetek elkendőzésére, átértelmezésére irányuló törekvés. A kisember ellenállási kísérlete vagy adaptációja, a jogosnak tekinthető bosszú, düh vagy cinizmus mögött felsejlik az öngazolás vágya, az önámítás. Mielőtt tehát végérvényes következtetéseket vonnánk le a rendszer és a társadalom működésére vonatkozóan, érdemes megvizsgálni az érintettek által megfogalmazott gondolatok funkcióját – „rá voltunk kényszerülve”, „mindenki ezt csinálta”, „így mentettük, ami menthető”, stb. – a személyes narratívájukban, a saját erkölcsi ökonómiájukban. Talán azt sem felesleges megemlítenünk az „ellenállás” narratívakeret kapcsán, hogy számos erkölcsi szempontból problémás társadalmi ügy védelmében tűnik fel erkölcsi igazolásként az elnyomó állam elleni fellépés szükségessége, az állampolgár autonómiájának védelme. Ilyen például a fegyverviselés joga és a dohányzás engedélyezése is.

A szelektív erkölcsi önfeloldozás perspektívájában az erkölcsi megkettőződés, kettős moralitás kérdését is át kell gondolnunk. Bár sok minden szól amellet, hogy a lopás kapcsán kettős értékrendszer érvényesült, köztük kiemelkedő módon az az érintettek által osztott tétel, miszerint magánvagyont lopni tilos, ezzel szemben állami vagyonat lopni megengedett, a szelektív erkölcsi önfeloldozás perspektívájában ez a törésvonal eltűnik. Lopni tilos, adott helyzetben azonban kivételt tesznek: az államtól – de csakis az államtól – a lopás megengedett. A lopás bűne alól való feloldozás szelektív. Az állam megkárosítását ráadásul úgy magyarázzák ki, hogyha lehet, ne is tűnjön lopásnak a cselekedet. A kimagyarázás tehát egy eszköz az erkölcsi parancs megkerülésére, de ez magán a parancson nem változtat. A szabály ugyanaz: lopni tilos.

A „kettős moralitás” érvel szemben azt is megfogalmazhatjuk a vizsgált empirikus anyag alapján, hogy „Lopj az államtól!” parancs nem létezett, még akkor sem, ha éppen a „kárpótlás”, „kártalanítás” fényében igyekeztek kedvező színben feltüntetni. Ezen kívül az államtól való lopás titokban, nemcsak a hatóságok elől, hanem általában egymás elől is rejtegetve, a nyomokat elfedve történt, és az eufemizmusok mellett pedig annak is nevezték, ami: lopás. És végül, kétségtelen, hogy voltak időszakok és helyzetek, amikor az emberek a túlélésért küzdve, rá voltak utalva a lopásra, az állami tulajdon megdézsmálására. Nem opportunizmusból, nem jókedvükből, hanem azért loptak, mert éheztek, vagy elkerülhetetlen volt az informális csere lebonyolításához, ami a maga során valakinek az életben maradását szolgálta (gyógyszer betegek számára, tejpor csecsemőknek stb.). A példákból egyértelmű azonban, hogy nem mindig a „kényszerűség” hajtotta őket, nem is mindig a „sajátjukból loptak” (hanem mondjuk a szomszéd termelőszövetkezettől), és nem is lopott mindig mindenki. Megtörtént, hogy valaki a kollektíva kárára, szórakozásból felhajtott pálinka reményében bonyolódott a munkatársaival összetett csalási manőverekbe, de ugyanez a személy a jól végzett munka örömeért és a jogos prémiumért lelkiismeretesen dolgozott a szövetkezeti állatfarmon, és nem lopott, mert „nem volt érdemes” – értsd: túl távol lakott. Ezek fényében erkölcsi megkettőződésről beszélni nem tűnik megalapozottnak. Sokkal inkább az értékkonfliktusok gyakorlati feloldásáról van szó, mintsem egy

alternatív erkölcsi rend kialakulásáról; vagy ahogyan Gagyi fogalmaz egy ponton az elemzésében, az erkölcsnek „a szükségletek szerinti átértelmezésével, élethez való idomításával” (Gagyi, 2018: 108) van dolgunk.

A fentieket hangsúlyozandó és kiegészítésképpen: a dolgozatnak nem volt célja a lopással kapcsolatos diszpozíciók, azaz a lopással kapcsolatos gondolkodásmódok és cselekvési készletek kimerítő leírása. A lopást példaként kezeltem a konfliktusos értékvilághoz való viszonyulás egyik módozatának a leírására, és az önfelmentő mechanizmusok igen szűk prizmáján keresztül szemléltem. A lopás jelenségköre ennél nyilván sokkal összetettebb, és a dolgozatban idézett gondolatok és megfogalmazások értelmezési lehetőségei is többszörösekké válnak. Mi több, a lopás kapcsán tetten érhető önfeloldozási mechanizmusok elemzése sem maradéktalan, mivel a „határiról”, korlátairól nem esik szó. Jóllehet a lopás nagyon elterjedt volt, nem állíthatjuk, hogy minden esetben működött az önfelmentés gyakorlata. Néha nem is tudatosodott az elkövetőben, hogy lopásként is értelmezhető a tette. Más helyzetben vagy más személy erkölcsi dilemmaként élte meg, és vagy sikeresen feloldozta önmagát, vagy büntudattal maradt és hosszú időn keresztül hordozta ennek lelki terhét. Milyen konkrét helyzetekben, minek hatására léptek működésbe önfeloldozási mechanizmusok? Adott lopási helyzetre – ami annak függvényében változhat, hogy ki, kivel, hol, mikor, magán- vagy állami tulajdonból, kollektív gazdaságból vagy gyárból, mennyit, mi célból, milyen szankciók fenyegetése mellett stb. – melyik önfeloldozási mechanizmus jellemző? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására egyrészt nem áll még rendelkezésünkre elegendő forrás. Másrészt nagyon nehéz úgy tárgyalni a lopással kapcsolatos diszpozíciókat, hogy ne éljünk az önfeloldozási sémák fogalomkészletével és logikájával. Emberileg és morális szempontból teljes egészében elfogadható, hogy a kismizetés, megalázás, elnyomás, fenyítés, az államszocialista rendszer immoralitása megfordítja az erkölcsi koordinátarendszert, és ezért igen könnyű azonosulni az áldozatok narratívájával. A gyakorlatok és értelmezési lehetőségek palettája ennél azonban jóval szélesebb és árnyaltabb, amelynek a feltárása további kutatásokra vár.

SZAKIRODALOM REFERENCES

- Ashforth, B. E., & V. Anand, V. (2003). The normalization of corruption in organizations. In R. M. Kramer & B. Staw (szerk.), *Research in organizational behavior: An annual series of analytical essays and critical reviews*, Vol. 25. (1–52. o.). Elsevier Science Ltd.
- Bandura, A. (2016). *Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves*. Macmillan.
- Chelcea, L. (2000). A hiány kultúrája az államszocializmus idején. Áruk, fogyasztók és stratégiák egy román faluban a nyolcvanas években. *Replika*, (39), 135–153.
- D. Lőrincz, J. (2004). *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*. Pro-Print Könyvkiadó.
- Gagyi, J. (2018). *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom*. Pro-Print Könyvkiadó.
- Gagyi, J. (2021). *Villanyos és közössége. Villamosítás, modernizáció: egy Nyárád-menti történet*. [Kézirat.]

- Harris, L. C., & He, H. (2019). Retail employee pilferage: A study of moral disengagement. *Journal of Business Research*, (99), 57–68. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.02.008>
- Kligman, G., & Verdery, K. (2011). *Peasants under Siege: The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949-1962*. Princeton University Press.
- Ledeneva, A. V. (1998). *Russia's economy of favours: Blat, networking, and informal exchange*. Cambridge University Press.
- Ledeneva, A. (2011). *How Russia Really Works*. Cornell University Press.
- Ledeneva, A. (2018). Blat. In A. Ledeneva, A. Bailey, S. Barron, C. Curro, & E. Teague, (szerk.), *The Global Encyclopaedia of Informality: Towards Understanding of Social and Cultural Complexity*, Vol. 1. (40–43 o.). UCL Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt20krxh9>
- Makovicky, N., & Henig, D. (2018). *Introduction: Vernaculars of informality*. In A. Ledeneva, A. Bailey, S. Barron, C. Curro, & E. Teague (szerk.), *The Global Encyclopaedia of Informality: Towards Understanding of Social and Cultural Complexity*, Vol. 1. (125–128 o.). UCL Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt20krxh9>
- Sampson, S. (1986). The Informal Sector in Eastern Europe. *Telos*, (66), 44–66.
- Verdery, K. (1996). *What was socialism, and what comes next?* Princeton University Press.